

Октябрь 30 – ден ноябрь 30 – ге чедир чылыз, чырык
өртектериниң игенкейлиг чыылгазының шалыпчы айы.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 134 (16592)

2002 ЧЫЛДЫН
НОВАБЬ 19,
вторник

Ат салган шагы 20.00
Садар өртээ 3 рубль.

Кызыл хоорайның мэри-биле интервью

Дмитрий ДОНГАК: «ИДЕГЕЛДИ, БҮЗҮРЕЛДИ ШЫНЗЫДАР МЕН»

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының бо чылдың октябрь 13-те болуп эрткен сонгулдаларына Д.К.Донгак сонгулдаларга киришкен сонгукчуларның 55,9 хуу бадылаашкынын алгаш, хоорайның мэринге сонгуткан. Дмитрий Калчанович бо бедик албан-дужаалга ноябрь 6-да албан езузу-биле олургаш, берге болгаш харысалгалыг хүлээлгезин күүседип киришкен. Хоорайның мэринден дараазында айтырылгарга харыылап бээрин «Шын» солуннун корреспондентизи дилээн.

рышкан бис. Хоорай чагыргазының чаа структуразын ажылдап кылгаш, хоорайның Төлээлекчилер хуралына кириривиске, депутаттар сессияга сайгарып көргөш, чамдык санал-оналдарын киригеш, ноябрь 11-де болган сессиязынга бадылап берген. Ында айытканын езугаар кадрлар шилилгезин эгелээр бис. Чагыргада ажылдап турар кижилерниң аттестациязын эрттирер, албан-дужаалга таарышпайн барган улустун орунуга чаа кадрларны шилип алыр бис.

Хоорай чагыргазының чаа структуразын кылырда, Красноярск, Улан-Удэ, Челябинск, Абакан болгаш еске-даа хоорайларның структураларын ханы өөренип көрүп тургаш, бистиң хоорайның онзагай байдалына дүүштүр ону кылган чүве.

— Хоорай чагыргазының ажыл-чорудулгазы болгаш найысылалдың ажыл-агыйы-биле элээн таныжа берген болгай Силер. Бирги ээлчегде, кандыг айтырылгарже кичээнгей салып тур силер?

— Хоорайда кылыр, шиитпирлээр ужурлуг ажылдар хөйдүр. Оларны боттандыраары-биле эң-не дүрген кылыр ажылдар, чоокку бир-ийи чылда болгаш келир үеде шиитпирлээр перспективтиг айтырылгар деп үш бөлүккө хуваап алган мен. Эң-не дүрген, кыска хуусаада кылыр ажылдың бирээзи — ниити чуртталга бажыңнарында (общественности) байдалды-эде көөрү. Хоорайда 22 общественности бар, оларның шуптузун кезип көрдүм, ында улустун чурттаарына таарымчалыг эвес-тир: суг, чырык чок, сонгалары ойбак, соок, септеттинмээн, бок-чамы хөй. Хоорайда кири бижидилгези чок эвээш эвес улустар чурттап турар. Мурнунда дыка хөй общественностиелер организацияларга хамааржып турган, хоорайже дамчыдып берген соонда, ынаар сагыш салбаастаан, ол хирезинде оларның ажылдакчылары ында чурттавышаан. Чээрби ийи ниити чуртталга бажыңында чангыс шалыңны үлежип ажылдап турар ийи комендант бар, олар чүнү кылып шыдаар деп. Хоорай чааскаан бо айтырылгарны шиитпир-
(Уланчызы 2-ги арында).

— Кандыг-даа ценнедиг удуртукчузу бодунун мурнунда салдырган сорулгаларны чедишкенин шиитпирлээр-биле бир демниг ажылдаар, чангыс аай үзел-бодалдыг, депшигелги бурунгаар көрүштүг, арга-дуржулгалыг, эртембиллиги кезигүүнерлиг командалыг болур болгай. Силерниң-биле кады ажылдаар кадрларның шилилгези кандыг чоруп турарыл, Дмитрий Калчанович?

— Кадрлар — эң-не кол айтырыг. Кандыг-даа удуртукчу киж. бир дугаарында, ынаар кичээнгеини салыр. Чүге дээрге кады ажылдаар кадрларны шын шилип алыр болза, бүгү ажыл-херекти чогумчалыг шиитпирлеп болур. Кадрлар шилирде, үш принципти барымдаалаар

бодалдыг мен. Бо дугайында ужуражылгалар үезинде сонгукчуларга чугаалап турган мен. Бирээде, профессионал мергежилди, арга-дуржулгалыг, ажылдаар арга-шинектиг кадрлар шилип алыр. Ийиде, бөгүн чагыргада ажылдап турар кижилерни шуптузун үндүрүптөр дээр болза, шын эвес, оларның аразында бодунун херээнге бердинген, ак сеткилдиг ажылдап турар улустар бар, оларны арттырып каар. Үште, хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары бар, оларның-биле кадрлар шилирде, сүмележир, санал-оналдарын дыңнаар.

Бистиң кол Хоойлуус — Кызыл хоорайның чаа Уставын хүлээп алган, орта дүүштүр хоорай чагыргазының эрги структуразын чаартыр ужурга тава-

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартыында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизайнерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ — 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ — 100 рубль, чедирилгези дээш — 115 рубль. Үш айда — 108 рубль.

Организацияларга — 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ — 150 рубль, чедирилгези — 115 рубль. Үш айда — 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар. Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагыдылга — 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожуннарда салбырларының аразына «Шын» солуннун чагыдылгазына хамаарыштыр чанчыл болган мөөрейниң эгелээнин чарлап тур бис. **2003 чылдың бирги чартыында чагыдылга МӨӨРЕЙНИИҢ негелделери мындыг:**

— харыылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганы организастаан салбырларга чагыдылга кампаниязының түңнелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

- бир I-ги чер — 1000 рубль
- ийи II-ги чер — 800-800 рубль
- ийи III-кү чер — 600-600 рубль
- «Эң хөй чагыдылгалыг сумунун почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;
- ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейниң түңнелдерин үндүрүп тура, тус-тус черлерде чурттакчы чоннун, өрегелерниң санын, ниити сандан чагыдылганың хуузун кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадыына дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чыгыдып, шаңнап-мактаары көрдүнген.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Чазак, Тыва Республиканың Чазаның Канцеляриязы Тываның политиктиг көскү ажылдакчызы

Байкара Шөжүльбеевна ДОЛЧАҢМААНЫҢ мөчээни-биле ооң төрөддеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Людмила Кара-ооловна Оюн Тожу кожуунуң Адыр-Кежиг суурга 1986 чылдың октябрь 11-де төрүттүнгөн. 1973 чылда Чадаананың бир дугаар ортумакашколазын дооскан. Кызылдың күрүнениң педагогика институтунуң филология факультетин дооскан. Күш-ажылчы намдарын Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Үзүү ортумакашколазынга эгелээн. 1982-92 чылдарда Професионал-техниктиг өөредилге эргелелинге, Башкылар билии бедидер институтка методистеп, кижизидилге ажылының талазы-биле кабинеттин эргелекчизинге ажылдаан. 1992 чылдан бөгүнгө чедир Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизинин методизи болуп ажылдап турар.

Спутник суурда 1996 чылдан бээр чурттап турар.

Хүндүлүг 45 дугаар соңгулда округунуң соңгукчулары!

Мээң кылып чорудар ажыл-херектеримниң кол угланышкынарны-биле таныштырайн:

— Тыва Республиканың Конституциязынга хамаарышкан соңгукчуларның үзел-бодалдарын, саналдарын езугаар хемчеглер алып;

— чурттакчы чонун эрге-ажыктарын долузу-биле камгалаар;

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатынга Кызылдың Спутник № 45 соңгулда округундан кандидат Людмила Кара-ооловна ОЮН

— соңгулда округунга хамаарышкан акшаландырышкынын магадылалын чедип алып; тус черниң бюджет камгалаалынга идепкейлиг киржир;

— эргежок чугула айтырыглар талазы-биле Улуг Хуралдың, харын-даа Чазак деңгелинге чедир негелделерни тургузар.

Өөредилге:

— Кызыл хоорай чагыргазы-биле база ооң өөредилге килдизи-биле кады демне-жип тургаш, Спутник суурга эге школань база уруглар садын ажыдарын чедип алып;

— Спутниктин чурттакчыларының аргыжарынга эптиг болзун дээш күрүден автобус маршрутун ажыдарының дугайында айтырыгны тургузар.

Кадык камгалаалы:

— Спутникке аптека пунктузун ажыдарын чедип алып;

— медпункт ажыдарын дилээр;

— хоорайның бок төп турар чериниң кызыгаарын ескертирин чедип алып.

Чаагайжыдылга:

— кудумчуларны арыглаарының, оруктарны асфальтлаарының, кудумчуларга дүнеки чырыкты тургузарын шиитпирлээр;

— Спутникке телефон харылзааны, радио точкаларны тургузарын чедип алып.

Эрге-хоойлу сагылгазы:

— эрге-хоойлу органнары-биле демне-жип тургаш, милицияның бичии төвүн тургузарын чедип алып.

Күш-ажыл:

— сайгарлыкчы чорук болгаш коммерция ажылын калбартыр.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга Лопсанчап № 12 соңгулда округундан депутатка кандидат Августа Николаевна ПЕРЕЛЯЕВА

Хову-Аксы суурга көжүп чоруур юридиктиг хүлээп альпышкын үезинде суурнуң херээженнери бир уругта айда 19 рубль пособие төлөп турарын хомудаан. Ол дээрге хоойлуну хажыдып турары ол-дур деп, Культура бажының сценазынга тура дыннаткан мен. Элээн үе эрткенде, ам бир уругта 88 рубль төлөп эгелээнин дыннаткан. «Билдириш-кинден кириңер, прокуратурага кириңер-дир» дээн мен. Арай боорда 4 иеден билдиришкин бижидип алгаш, прокуратурага кириңеримге, 4 кеземче херээ оттургаш, мурнунда төлөвөн пособие-лерни төлөттүргөн болду. Билдиришкин биживээн иелер төлөттүрүп албаан. Күзелин чедип алып күзөлдүг кижилер боттарының эргелерин ынчаар камгалаар.

Хоойлуларны хүлээп алырының бүдүүзүндө кижилерниң эргелерин камгалаары-биле Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутатының кандидатынга эрге камгалаар өөрүм мени сүмөлөп депшиткен. Барык бүгү хоойлуларда четпес чүве болза оларны күөсетпээни дээш харысалга онаарын айытпааны болур. Ынчангаш хоойлулар күөсеттинмейн, буруулулар тывылбайн турар. Чижээ, буураан бүдүрүлгө чери ажылчыннарынга шалың төлээр эвес. Чүтлө өңчүзүнүң артыын саткаш, төлээр болгай. Ону ынчаар кылбас уjurлуг. «Чадаанаагрокедээхимия» № 2 КЧК-ның мурнундагы ажылдакчылары шалыңын төлөдип алып дээш чашпып-чангып, базындырган турда, судка кириңерин сүмөлээн мен.

Бир эвес мени Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутатынга сонгуп алып болза, буураан бүдүрүлгелерниң ажылчыннарының шалыңын төлээр фондуну тургузарын бюджет бадылаар үеде чедип алып мен. Депутат апарымыза, өске-даа хөй айтырыгларны шиитпирлээр арга меңээ тургустунар-дыр.

Өскүс уругларга хамаарыштыр ажыл чорудуп тургаш, өскүс уругларга бээр пособиениң хемчээлин бадырган ТР-ниң Президентизиниң 1996 чылдың апрель айдагы Чарлыын солугурун чедип алган бис, оон аңгыда школа дооскан өскүс уругларга чурттаар бажың бээр дугайында хоойлуну сагы-вайн турганын илереткеш, хемчээл алган бис. Ындыг бажыңнарны тудар хөреңгини республика бюджетинге бадылаарын депутат чедип алып уjurлуг.

Чуртталга-коммунал реформазының ажылын чорударда, баштай бюджеттин күсели-биле четкичтерни тургускаш, оон соонда телевирилерни чорударын чедип алып мен. Кижиге, өг-бүлө бүрүзү чарыгдан энергиязы, суу, чылыгы дээш төлээр хүлээлгелиг. Электри энергиязын үе-үлөп өжүрүп турар болганда, оон абонент телевири база хоойлуга чөрүшкөк бооп турар. Ол дээш судтажыр апаар.

Хүндүлүг соңгукчулар! Мен чүтлө Силерниң дузаңар-биле чедишкын-нерлиг ажылдап чоруур мен, бир эвес мени дээш сонгуур болзуңарза, Силерге мээң дузам улам улгадыр, калбарар.

«ИДЕГЕЛДИ, БҮЗҮРЕЛДИ ШЫНЗЫДАР МЕН»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
лээри берге, ынчангаш мурнунда общежитие ээлерин бо херекке хаара тудар бис.

Хоорайның бөгүн аштаарынче, чаагайжыдылгазын экижидеринче кичээңгейни салгаш, элээн каш суботниктерни организаастаан. Бо бирги чергениң ажылын моон сонгаар-даа уламчылаар. Найысылалга кем-херек үүлгедигери-биле демиселди күштөлдирери, корум-чурумну быжыглаары-биле хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар пунктуларның санын көвүдедири көрдүнгөн. Ол хүн бүрүнүң чугула ажылы болур. Оон аңгыда хоорайның 2003 чылда бюджетин кылырынче сагышты салган бис, хоорайның хөгжүлдээни оон хамааржыр болгай. Соңгукчулар хөй санныг чагыгларын берген, оларны күөседир хемчеглерни ажылдап кылыры-биле ажыл-агыйның адырларының аайы-биле бөлүктөп эгелээн бис. Оон соонда кайы чылда кандыг чагыгларны амыдыралга боттандыраарын, орта үндүрер акша-көпөекти тодарадыр, бюджетке кириңер. Соңгукчулар идегээш, чагыгларын берген болганда, оларны күөседир дээш бүгү-ле хемчеглерни алып мен.

— Кыш дүшкөн, соок эгелээн. Ындыг болганда хоорайны чылыг-биле доктаамал хандыраары кол айтырыг болур. Мында байдал кандыгыл?

— Кажан ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күөседип тургаш, чылыг айтырыгын дорт харылап турдум. Ынчангаш «Тываэнерго»,

«Тувкоммунэнерго», «Водоканал», ЧЭТ, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының бүдүрүлгелериниң кышка белеткелиниң байдалын билер, удуртукчуларын таныыр мен. Кызылдың чылыдылга энергия төвү (ЧЭТ) кышка бөлөн, шупту котелдарын септээн, хоорайны чылыг-биле хандыраар долу аргалыг. «Каа-Хем» уургайының хөмүр-дажы четчир. Амгы үеде кол-ла бергедеп турар чүвөвис — акша-көпөектин чедишпези. Аңаа Чазак-даа, хоорай чагыргазы-даа буруулуг эвес. Чылыг, чырык өртөөн төлөдип алып, ону чыыр хүлээлгелиг организациялар чедир ажылдаваанындан өре кончуг көвүдээн. Олар ук өре-ширени дүргөн чыып алып арга-шинээ чок болу берген. Бир эвес чылыг, чырык өртөөннүң өрөзи төлөттүрүп уламчылап туруп бээр чүвө болза, хөмүр-даш уургайы одаар чүүлдү казып тывары бергедээр, ЧЭТ-ке хөмүр-дашты бээрин эвээжедир, ынчангаш хоорайны чылыдары баксыраар, харын-даа доңураарынга чедирип болур айыыл бар. Бо берге байдалды дүргөн чайладыры-биле ТР-ниң Чазак чылыг, чырык өрөлөрүн чыырының шалыпчы айын бүгү республикага чарлаан. Бо чугула херекте Чазактын ямалырының, комитеттериниң, ведомстволарының удуртукчуларын хаара туткан. Боттут хемчеглерни алганындан чылыданы элээн шуудады берген. Өг-бүлө бүрүзү чылыг, чырык өртөөн ай санында төлөп турарын хоорайның соңгукчуларын-дан, «Шын» солунунуң хөй санныг номчукчуларын-дан улуу-биле

дилээр-дир мен. Ынчангаш кышты эки ажар бис, бир эвес чогуур үезинде төлөвөс болза, доңуп, аарып-аржый бээривисти утпаалыңар, эргим чонум.

— Хоорайның саң-хөөзүнүң байдалы кандыгыл, бюджеттин орулга кириң алып даалгазының күөселдээни кайы хирел, Дмитрий Калчанович?

— Хоорайның 2002 чылдың бюджетинде 193,4 млн. рубль бодунуң орулгазын кириң алып көрдүнгөн. Ооң күөселдээни четпес чоруп турарын барымдаалааш, бо айтырыгта хамаарышкан ийи хуралды эрттирдивис. Бирээзинге муниципалдыг бүдүрүлгелер бюджет дугайында хоойлуну күөсетпейн турарын сайгардымыс. Олар 10 млн. рубльдин орулгазын кириң алып тургаш, чүтлө 3 млн. рубль чыгаш, даалгазын боттандырып шыдаваан. Ону күөседир онаалдаларны берген. Ийи дугаарында, хоорайның үндүрүг инспекциязының ажылдакчыларының хуралын чылыдырдымыс. Ылаңгыя чер, боттут орулгага чаңгыс аай үндүрүлгелерни чүге чедир чыып шыдавайн келгенин чугаалашкаш, моон сонгаар канчаар ажылдаарының хемчеглерин тодарааткан. Чыл төнчүзүңгө чедир бюджеттин орулга кириң алып кезээн күөседир-биле ажылды күштөлдирген бис.

— 2003 чылдың бюджетиниң төлөвилелин кайы хире белеткеп турарың?

— Бо бюджеттин төлөвилелин кылып турар, баш бурунгаар санаашкынарның колдуу доозулган. Хоорайның келир

чылда инвестиция программазын республиканың-биле кады кылып турар болгаш ол ам-даа доозулбаан. Чүге дээрге Россияның 2003 чылда бюджетин канчаар бадылаанындан ол хамааржыр.

— Соңгукчулар ужуражылгалар үезинде ТР-ниң Чазак, Улуг Хуралы болгаш хоорайның Төлээлекчилер хуралы-биле хоорай чагыргазы моон соңгаар сырый харылзаалыг ажылдаарын сүмөлөп, чагаан болгай. Ол ышкаш Силерни бо бедик албан-дужаалга албан езузу-биле олуртурунун байырлыг езулары болуп турда, чүвө чугаалааннар Силерге база ындыг күзөөшкүннер кылган..

— Ийе, айтырыгың кол утказын билдим. Бо дээрге кончуг шын, чөптүг айтырыг, ону хүлээп алгаш, боттандырып эгелей берген мен. Хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының ажылдаар бажыңын чагыргадан озалааш черге аппарып каан турар. Мону таарымча чок деп санааш, чагырга бажыңында ажылдаар черни тускайлап бердим. Орта депутаттар таарышкан. Бистиң аравыста ол-бо деп үлөжир чүвөвис чок, соңгукчуларымыс чаңгыс, кылыр ажылымыстың угланышкыны демей. Ынчангаш хоорайның эрге-ажыгы дээш бир демниг ажылдаарын дугуруштувус. Хоорайның депутаттары-биле кады ажылдажылганың эгези салдынган.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күөседип турар А.А.Мельников-биле ийи катап ужураш-

тым. Найысылалдың моон сонгаар социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында чугааны кылдымыс, ол ам-даа уламчылаар.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.-Х. Ооржак, Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн-биле ужурашкаш, бот-боттарын деткижип, кады ажылдаарын дугуруштувус.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак-биле ужуражып чугаалашкан мен. Мэрниң дүжүлгезинге мени албан езузу-биле олуртурунун езулалыңа Шериг-оол Дизижинович ажылы чай чок болганындан киржип шыдаваанда болза, байыр чедирген бижикти чоруткан, Москвадан телефон-биле харылзашкаш, байырны чедирген. Чазак-биле хүн бүрү сырый харылзаалыг, төрөл чонунун эрге-ажыгы дээш шудургу ажылдаарын, кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг Тыва Республиканың Азия диптиң төвүнде найысылалын сайзыраңгай, чаагайжыды тутунган көрүштүг хоорай кылдыр хуулдуларын ол меңээ күзөөн. Соңгукчуларның бүзүрелин, ТР-ниң Чазакның, парламентизинин удуртукчуларының идегелин ажыл-херекке шынзыдар дээш ажылдаары — мээң хамааты ыдыктыг хүлээлгем.

— Дмитрий Калчанович, интервью бергениңер дээш четтирдивис, берге болгаш харысалгалыг ажылыңарга чедишкүннерни күзөдөдүс.

— Силерге база өөрүп четтирдим.

Айтырыгларны Таан-оол ХЕРТЕК салган.

Өреңер бар бе?

ҮЗЕ САНАЖЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң, албан черлериниң, бүдүрүлгелер, организацияларның чылыгы, электри энергиязының өртээнге өреленгени-биле ТР-ниң Чазаа ол өрелерниң чыылдазын организастаар талазы-биле шалыпчы айны чарлаан. Ооң чыылдазынга ТР-ниң Чазааның харысалгалыг ажылдакчыларын

Бо хүннерде алдынган ме-дээлерден алгаш көөрге, ниитизи-биле республикада чылыгы, электри энергиязы дээш 10 МЛН. 724 МУҢ РУБЛЬ чыгдынган, ооң иштинде чылыгы дээш 8370 МУҢ РУБЛЬ, электри энергиязы дээш 2354 МУҢ РУБЛЬ болуп турар. Көдээ чурттакчы чондан **ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ ДЭЭШ 115 МУҢ РУБЛЬ, ЧЫЛЫГ ДЭЭШ 2917 МУҢ РУБЛЬ ЧЫГДЫНГАН.**

Кожууннар төптери суурларны айгытпаска, республиканың чүгле көдээ суурларын-дан электри энергиязы дээш 265 МУҢ РУБЛЬ сөөлгү хонуктарда кирген. Бай-Тайга кожууннун көдээ суурларын-дан 49 муң рубль. Барыын-Хемчиктен 40 муң рубль, Кызыл кожуундан 39 муң рубль, Улуг-Хем кожуундан 40 муң рубль чыгдынган. Өске кожууннарда байдал оон дээрдевейн турар. Кожууннар төптери суурлардан болгаш хоорайлардан **51500 РУБЛЬ** кирген.

Чамдыктарын тодаргайлап көргүзүргө, Шагаан-Арыг хоорайдан 17 муң 300 рубль,

Чадаана хоорайдан чүгле 7600 рубльди чыып алган. Өске арткан кожууннар төптери суурлардан 3-4 муң рубль кирген черлер бар. Көдээ суурларның чурттакчы чонунуң амыдыралының деңгели, электри энергиязының өртээн төлеп шыдавас хире болу бергени олбе? Ындыг айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Ол, бир талазында, чурттакчыларның ажылгаан электри энергиязын төлээр талазы-биле бот-харысалгазының кудулаанын бадыткап турар. Ийи талазында, тус черде турар эрге-чагырга органнары аргажок чединмес өг-бүлелерге электри энергиязын төлээр талазы-биле субсидия айтырыын чедир шийтпир-левейн турарында.

Кызыл хоорайда чылыгы, электри энергиязының чыылдазының талазы-биле "Тыва-коммунаэнерго" каттышкан бүдүрүлгениң энергия саарылгазының талазы-биле килдис начальниги Юлия Николаевна Ватулинаның чугаалап турары-биле алырга,

кожууннар айы-биле хувааган. Кызыл хоорайны 31 участокка хуваагаш, удуртукчуларынга Чазак кежигүннери томуйлаан бөлүктүң кежигүннеринге ол черниң байдалын эки билир ЧЭТ, "Тыва-коммунаэнерго" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң, "Тываэнерго" акционер ниитилелдин харысалгалыг ажылдакчылары кирип турар.

электри энергиязының чыылдазында ажылдап турар комиссияларның киржилгези-биле ноябрь айда 2,708 муң рубль кирген, ооң иштинде чурттакчы чондан электри энергиязы дээш 1221 муң рубльди чыгган. Үлетпүр бүдүрүлгө организацияларын-дан болгаш албан черлеринден 567 муң 700 рубль кирген, ооң иштинде чылыгы энергиязы дээш 61,4 муң рубль, бюджет организацияларын-дан 28,0 муң рубль. Ол-ла организациялардан электри энергиязы дээш 426,3 муң рубль кирген, ооң иштинде бюджет организацияларын-дан 159,3 муң рубль. Электри энергиязы дээш көдээ кожууннардан 80,0 муң рубльди чыгган, бюджет организацияларын-дан — 12,9 муң рубль. Ноябрь 18-тиң байдалы-биле Кызыл хоорайның чурттакчыларындан чүгле электри энергиязы дээш 1234 муң рубльди чыгган.

Бо акша-төгерики чырынга Кызыл хоорайда тургустунган 31 комиссиялар улуг

ажылды чорудуп турар. Кызыл хоорайда чылыгы, электри энергиязы дээш өрелиг 4290 организацияларның, бүдүрүлгелерниң, хуу чурттакчыларның ниити өрелиг түнү 6 млн. рубль ажып турган. Бо хүннерде медеэлдерден алырга, ол өрелерниң 30 ажыг хуузу төлеттинген. Ынчалза-даа чамдык хөй өрелиг организациялар, бүдүрүлгелер өрелиг төлээрин бодавайн турар. Чижээлээрге, "Коопстройтранс" кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге — 123749 рубль, аң ажыл-агыйы — 57282 рубль, "Турист" биче бүдүрүлгө — 101928 рубль, Кызылдың эът комбинаты — 44743, "Водоканал" күрүне каттышкан бүдүрүлгө — 1724667 рубль тус-тузунда өрелиг болуп турар.

Шалыпчы айның үшкү он хонунда өре-биле үзе санажырынче бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчуларын, хуу чурттакчыларның кичээнгеийн угландырып тур бис.

Сергей ХЕРТЕК.

Тере-Хөл кожууннун Төлээлекчилерниң тус чер хуралының депутаттарының сонгулдаларын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

"Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" 2002 чылдың июнь 12-де № 67 федералдыг хоойлунун 10 чүүлүнүн 1,2 пунктуларынга болгаш "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлел органнарының депутаттарының сонгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлунун II чүүлүнүн 1,2,4 пунктуларынга үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Тере-Хөл кожууннун тус чер бот-башкарылгазының төлээлел органының депутаттарының сонгулдаларын 2003 чылдың февраль 2-де эрттирер.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың ноябрь 15 № 70.

ТР-НИҢ САҢ-ХӨӨ ЯАМЫЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

2002 чылдың ноябрь 12-де федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы кылдыр ээлчеглиг 226,7 миллион рубль келген, ону мынчаар хувааган:

- бюджет адырының ажылдакчыларының октябрь айда шалыңыга 140,7 миллион рубль;
- уругларның ноябрь айда пособиезинге — 14,8 млн. рубль;
- өскүс уругларга, азырадыкчызы чок арткан уругларга ноябрь айның пособиезинге — 3,3 млн. рубль;
- "Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында" федералдыг Хоойлуну боттандырырынга — 4,2 млн. рубль;
- ноябрь айның стипендияларынга — 0,2 млн. рубль;
- ажыл чок кижилерге медицинаның ыяап-ла камгаладылгасынга — 16,3 млн. рубль.
- Оон аңгыда республиканың албан черлеринче:
  - коммунал ачы-дузасынга — 3,1 млн. рубль;
  - транспорт, КЧМ чарыгдалдарынга — 2,5 млн. рубль;
  - өөредилге ажылдакчыларының ном продукциялары болгаш методиктиг литературалар садып алырынга — 0,1 млн. рубль;
  - харылзаа ачы-дузасынга — 0,6 млн. рубль;
  - эм-таң садып алырынга — 4,3 млн. рубль;
  - аыш-чем продуктуларынга — 7,7 млн. рубль;
  - командировка чарыгдалдарынга — 1,2 млн. рубль;
  - культураның ажыл-агый органнарынга субсидияга (парк, киновидео төп, Тыва газ, агаар оруктары, редакциялар) — 2,9 млн. рубль;
  - чымчак инвентарь садып алырынга — 1,8 млн. рубль;
  - республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырырынга — 2,0 млн. рубль;
  - социал адыр объектилерин капитал септээринге — 4,9 млн. рубль;
  - дериг-херекселдер болгаш үр хуусаалыг ажылгаар эдилелдер садып алырынга — 5,1 млн. рубль;
  - бюджет адырының бажыңнарын болгаш тудугларын септээринге — 0,6 млн. рубль.

Кыш бүдүүзүндө — тараа байырлалы

ЧААГАЙ КҮСКЕ ЙӨРЭЭЛ

Эрткени эглип келбес-даа болза, шаг-үе чонга чаагай үлелерээн арттырган. Ылаңгыя Сүт-Хөлдүн тараа ажаап өстүрүкчүлери чайның кончуг изиг хүннеринде бир дем-биле ажылдаан. Олар суггат, өске-даа чугула херек ажылды шын организастаан. Түңнелинде тус черниң байдалдарынга дүүштүр чүгээр дүжүттү өстүргөн. Көдээ ажыл-агый эргелели келир чылын база ол уг-шиг-биле ажылдаар, ажыктыг чүүлдерни улам быжыглаар сорулга-биле дүжүт байырлалын, ноябрь хүннериниң эң эки хонуктарын шилип алгаш, массалыы-биле эрттирген.

Көдээниң ажыл-ишчилери 4403 гектар шөлге тараа үрезинин чаштырган, 5147 тонна

тарааны ажаап алган. Тараачын (арат) ажыл-агыйларының күш-ажылы бир онза болган. Мал, тараа өстүрүп турарлар он-он. Чоорту өг-бүлө бүрүзү малдыг, тараалыг болу бээр үе чоокшулап орат. Ол дээр-ге тыва кижиге өөрүшкү болгаш магадылал. Кол күш совхозтар, ниити ажыл-агыйлар болбайн аан. Ында кижиге бүрүзү күрүнеге, хөй-ниитиге даянып, боттарын, өг-бүлелерин аыш-чем-биле хандырып турар.

Чамдык чижектерден кирип көрээли. "Алдан-Маадыр" совхоз суггатчылары-биле сураглыг. Виктор Ооржак бодунга быжыглаан 43 гектардан 64 тонна дүжүттү алган. Ол үстүнде медеглээним ажыл-агыйның дур-

жулгалыг суггатчызы. Бора-Тайга сумузунун тараажызы Андрей Түлүш 18 гектар шөлге ак-тараа чаштыргаш, 20 тонна эки шынарлыг дүжүттү өстүргөн. Кол ажылы-биле чергелештир пенсионер Түмөн-Байыр Ооржак Мыйыс-Өдек деп черге картофель олурткаш, 20 тоннаны ажаап алган. Ол чүгле Тыва Республиканың алдарлыг башкызы эвес, чер ажылынга ынак кижиге. Бир гектарга чинге-тараа чашкаш, 2 тоннаны ажаап алган. Дуржулгалыгларның одуруун оон-даа уламчылап болур. Алдан-Маадыр суурнун анык өг-бүлөзи Саяна, Эдуард Монгуштар янзы-бүрү ногаа-чимисти элбээ-биле өстүргөн.

Бораш ОНДАР.

Аңгы сезонуну

"ЧЫМЧАК АЛДЫН" ДЭЭШ

Чөөн-Хемчик кожууннун аңчылары "чымчак алдын" тыва-ры-биле тайга-сыннарже аъттанышкан.

Чылдың-на аңнап өөрөнгөн болгаш, баш удур белеткелди чорутканнар. Олар чылдың-на хөй акшаның өлүүн дужаап келгеннер.

Амгы сезонда "Тыва өлүк" чериниң даргазы Хеймер-оол Монгуш кожуун төвү Чадаана хоорайга өлүк кежин, аң эдийн хүлээп алыр тускай эртемниг Михаил Монгушту тургускан.

Тозовка октарын өлүк кежи дужааган аңчыларга садып, аңчыларның олча-омаан хүлээп ал турарын, акша-төгерики үзүктелдирбизин ол азаан.

Ок-чөмзөкти Кызыл хоорайдан барып садып, тыптынып алыры чамдык аңчыларга дыка-ла берге. Кожуунга оода дүүргенин ок-чөмзө: быстан, дары, тараа-огу садар садыгдан ажытса деп,

аңчылар күзеп турар.

Бистин аңчыларывыс тыпкан олчазын шын кадагалап, шынарлыг кылдыр херип, кадырып, үзүн, чаан аштап-арыглааш, улуг өртег-үнеге чедирип алыр хүлээлгелиг. Олча-ажык бодааш, аң-меңни кайы хамаанчок кырып, төтчөгөл болбас. Маңаа хамаарыштыр кожууннун охотведтери, егерьеры хыналданы күштелдирер.

Арагачы ДОНГАК.

ӨШКҮ-СААР ООРЖАК: "700 километр орукту — чадаг"

Мөңгүн-Тайгада "Мөген-Бүрен" күрүне каттышкан бүдүрүлгениң директору Өшкү-Саар Ооржак. Бо чылдың ноябрь айның бирги декадазында ооң-биле "Тыва эътке" ужураштым.

— Хой сүргеш, таптыг-ла он тос хондувус, 700 километр ажыг орукту чадаг эртивис — деп, ол сонуургатты.

Кызыл биле Мөңгүн-Тайга кожуунун төвү Мугур-Аксының аразы оранчок херии. Кызыл-Хая суур, "Мөген-Бүрен" ККБ-нин малчын хонаш-турлаглары найысылалдан мырыңай талыгыр. Чоокта бир катап Мугур-Аксынга четкеш, Мөген-Бүренге барып-тар арга-шинекке таварыш-

падым. Артык хонук-хуусаа немей хереглеттине берген. Хостуг болгаш шөлзөн болза уктаг-сыннар үнүксенчиг-ле бедиктер. Ындыг тамчык меңээ тургустунмай барган. Узун, дагаш орукту мал сүрүкчүлериниң чадаг эрткеннге сонуургалым хайныкты.

— Кайын ыңдыг боор, кады чорааннарыңар чадаг, боттарыңар машиналыг-ла болду ыйнаан — дидим.

Чазык хүлүмзүрү каапкаш, мени дарга хере көрдү. Мен удур кайгадым: ийи холдуң салааларыңда алдын билзектер, кулактарда сыргалар, херээжен удуртукчунуң билдинмес эне-рели мурнумда чырып тур. Стол артыңдан тура кылаштай бээрге, директорнуң хем идиктери караамга "илдикти". Студент чылдарымда Өшкү-Саар Ооржакты дег (суур, хоорай иштинге кедеринден ыядыр), хем идиктерлиг мен. Кышкы дыштанылгада суурда ада-иеге дузалажып, ону кедип чордум. Чылыдыр кеттинипкеш, каш инек соондан аъттыг бараадаары — меңээ өөрүшкү болгаш хей-аът. Чалгаа чазыксаанда, ол хөөнге кым-даа алзыптар. "Аскыр негей" тон, хой кежи дүктүг чүвүр, иштин кидис-биле хыг-лаан кидис уктуг хем идик-биле тос-тостуң соогунда чылгы манажыр аас-кежик элээди чылдарымда ийи-бир катап ылап болган. "Мээң олидиктеримниң" директорда барганы солун, ужуражышкыны элдепсидирген.

— Идиңерниң аянчогуң, хой кадарып кылаштаарга, буттар боттары-ла черге дээр-дегбес. Мээң кеткен маймаам база шору, орнажып алыр бис бе? — деп баштактаны каапканым барымдаа-дөзүн үстүнде дем-

дегледим.

Оюнзак сөстөримиң кулааның дашты-биле удуртукчу эр-тирипти. "Өшкү-Саар кады өөре-нип чораан чаңгыскурсчум, ажылы дээнде, өске чүнү-даа херекке албас эжим чүве" — деп, Өвүрнүн Торгалыгга чурттаан Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг чурттуг чурттажым Билчиридден (паспорт езугаар Билчиир Ховалыг-овна Натпит) бир дыңнааным аман бадыткаттынды, "чүгле ажылдан тургустунган" кижиге болду.

— Хой сүргеннерниң аразыңда чадаг кылашка сурагыг 60 харлыг — деп чыдырды, маргыжыксааш, үзе кирдим.

— Эдерткен өөрүңер чиик атлеттер-дир, муң-муң километрни чадаг кылаштап эртер. Эрткен чылын база чадаг чорааныңар кончуг солун. Орукка кандыг чордуңар? — дидим.

— Кижилер сол-менди, мал онча-менди: 120 башты черге чорааш, саттывыс, 1209 хойну сүрүп эккелдивис. Ээлчег аайы-биле тудуп тургаш, "Тыва эът" бүдүрүлгеге дужаадывыс. Коң эът колдуу күрүне чагы болуп турар. Эрткен чылын 1654 хой дужаадывыс, шээр малдың деңзизи ынчан 20 муң тонна болган. Акшаже шилчидерге, 1 млн. 300 рубль. 417 муң рубльди бо бүдүрүлгеге дедир эгидип күш чет-

пээн. Бо чылгы хойну сокканы, ооң коң эъдин шыгжааны дээш, хөлезизи 55 муң рубль — деп, ол тыйылбырлады.

Эрги өрениң хемчээли 362 муң рубльче баткан. Ол дээрге улуг өре-шире. "Тыва эът" биле "Мөген-Бүрен" ийи бүдүрүлгениң керээлери күүсеттинмейн турары оон көскү болгаш илден. Чазак, күрүне киржилгези-биле чогумчалыг таарыштырылга бо удаада хереглеттине берген ышкаш. Мал сүрүкчүлери хонаш-турлагларда хойжуларның эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле келген. Бо талазы-биле ажыл-херектер ажык артпышаан, чогумчалыг шийтпир-лээринин езу-чуруму тургустун-маан.

Мөген-Бүренден эккелген шээр малдың коң эъдин көрдүм. Удуртукчунуң чугаалап турары-биле алырга, бир баш орукка чүгле беш килограмм хире деңзизин чидирген. Ынчалза-даа бо кижиге көөрге, коң эъттиң семизи хар дег ак чорду. Шак ыңдыг продукциялыг малчыннарның теле-вири "арыг, дириг акша" болуру күзөнчиг.

Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТА: Өшкү-Саар Ооржак.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ ТЫРТТЫРГАН ЧУРУУ.

АГЫМ СУГЛУГ ЭЭРБЕГИМ

Төөгүлүг, эргилделиг 1940-1960 чылдар. Улуг-Хемге тавангайлаан хову-шөлдериниң эн эки девискээрин орус чон эзлей хонуп, тудуг-суурларын тудуп-ла орган. Ээрбек кыдыыңга чыдып калбаан. Көшкүн эвес, турум чуртталганың таарымчалыг байдалдарын олар көргүзө каапкан. Ажылгырларының амьдыралы беш чыл дургузунда көстү берген. Малчын аалдар-биле эйнайрал, кады ажылдажылганың ора-сомазы тургустунган. Ак чем, чылыг идик-хеп-биле амьдыралын тудуп чоруур көшкүн арааттарны орус, украин, өске-даа чоннун төлээлери кыштын соогунда, чайның изинде хүндүлел-биле көрүп билген.

— Тывалар кажар, чаңгыс черге хонмас, үргүлчү одар солуп көжер. Ынчангаш картофель, ногаа аймаан черниң "көңгү" дигилээр — деп, тыва дылга "суг-тыва" орустар хөөрегилээр турган.

Ылаңгыя Ээрбекке тургустунган баштайгы колхоз баштаар черниң даргазы Николай Брюхановтун адазы орус ашак

тыва эш-өөрүңге солун чугааларын бадыргылаар. Тыва кижиге сонуургаачал, өтүнүүчел, чамдыкта ой-кый чокка баштактаны база бергилээр.

— Ойт, ойт, хөлүн эрттир бербе, өңүк, сээң ылчын сөстөрүң шивийшин кижиниң кулаанга дыңналы бербезин, сөс хайы-биле кара-бажынче орус-тыва — кымны-даа суп алыр шаг-ла болгай. Кызылда, Ондумда херектеннерниң санын көвүдеткен ажыгы чок — деп, чөнүк орус ирейлер кыжыра аарак сургаар.

Сөс октажыгы ыңдыг-ла ыйнаан. Ол үеде өске нацияның чону тус черниң кадыгдошкун агаар-бойдузун, малчын көшкүн амьдыралдыгларның үлегер-чижээн херекке ап турганының дугайын бөгүн сактып ор мен. Колхоз баштаар черниң даргазы Николай Брюханов 1945 чылда бора-бүдүн-даа болза, сеткил-сагыжы бай болгаш чараш турган. Кежээзи ачазы олчаан. Эң шыраак аъттарның бирээзин мунар. Тос-тостуң соогу келтирге, тываларның "аскыр негей" деп чугаалажыгы тонун кедер.

Ол тон-биле аъттыг чоруурга, ооң эдектери дарганың узун ийи буттарын изидир чылдып чоруур. Чең узун, хол-хап хереглеттинмес. Моюндурук муңгаш, моюн-ораар артык болуп турар.

Дарганың идиктери харын өске, кидис идиктер. Шак ынчаар кеттинип алырга, дөргөн ажыг градус сооктуң чүгле "сураа" дыңналыр. Ол

Төрээн чери — ыдыктыг

чамдыкта, кыжын безин, черге дүн чарып алыр. Аныяк, шыраак эрте, чүү боор ийик, чылгы манаан чылгычлар-биле кады манага хонаар. Ол дээрге мал ээзи эрлерге езулуг хүндүткел. Ам ыңдыг даргалар ховар-дыр ийин. Бир эвес бар болза, шак ыңдыг кижини езулуг тулган эр дээш, бедик улуг атты аңаа тыпсып болур. Чижээ, Тыва Республиканың алдарлыг кайгалы.

Хой бригаданың бригадири Борис Суханов малчын

аалдар кезээнде 7-8 хонгулаар. Хөөредип чугаалаарга, хонаш-турлагларның ыттары орус бо эрни таньыр апарган. Бир коданга каш ыт турарыңдан өрү ол онча-хараага алыр. Аалдарның малының чүгле бажын эвес, дүк-чүзүнүн, назы-харын сургакчылаар кыдыраажында отчеттап алган чоруур. Санажылга чорударда бир комиссия-биле кады келир. Чүгле баш санапас, шээр малдың шолазын адап, күш-деңгелин көрүп, учеттаар турган. Ажылыңга ол хире бердинген.

Мал эмчизи Владимир Волченко — кыштагларда аалдарның күзөнчиг аалчызы. Тыва малдың уксаазыңга ол ынак турган. Ону изиг-соокка шыдамык, эъди база онза чаагай деп үнелээр. Аалдарның ыттары оон сестир чүве. Ыды хөй аалдарның ээзин шагдаа кижиге дег байысааш туруптар чаңныг. "Ыттын өдөөн чаш, аныяк мал чипкеш, оон дескинчек аарыын тывар. Коданчы ыт сизген кырынга эвес, ыракта тей кырынга чыдар, оон бараан хараар,

өдекке ыт эвээш турар ужурулуг" деп негелде чорудар. Ооң оозу шын. Бөгүнде-даа.

Ол шагда чамдык малчыннарның кажааларының бир булуңунга мал кодурун эмнээр креолин албан моң кара шил ишти турарын кижиге кайын уттур. Ылаңгыя чайгы үеде. Хой кудуруу, балыг чери куртуй бээрге, ооң-биле доп-до-раан малчын боду-ла чаап алыр чүве болгай. Чазак, күзег — кужурлуг. Кыштаг, чайлагларга дус албан хереглеттинер. Чайлагларга келирге, төккен кызыл-дустар өйчүккээ-биле өдекке чыгылаар. Дус, өске-даа эм-тан-биле хандырылганы мал эмчизи Владимир Волченко холга ап турган.

Орустар, тывалар, көшкүн малчын арааттар Ээрбекке бир колхоз болуп ажылдап эгелээни бөгүнде-даа чонга, хөйге үлегер деп бодааш, эрткен шаг-үени кысказы-биле сагындым. Сактыышкыннар чалы салгалга улуг өөредиг болгаш чагыг деп билип чоруур мен.

Сарыг-оол УДУМБАРА.

АРГА-АРЫГ — АМЫДЫРАЛЫ

Тываның каас-чараш бойдус чурумалдыг черлериниң бирээзинге Кунгуртуг хамааржыр. Мурнуу чүгүндө Моол-биле кызыгаарлажып чыдар бо черниң чурттакчылары шаг-төөгүден бээр бойдустан байлаа-биле амыдырап, аннап, балыктап чурттап чорааннар. Шыны-биле алыр болза, Кунгуртуг – бойдустан боду бүткен байлаа-биле Тываның кайгамчык байлак булуңнарынын бирээзи. Ан, балыкты чугаалаваска, кат, тоорук, эм оъттар, чер согуназы, черниң казар байлаандан алдын дээш, чүү чок дээр. Тываның ажиттынмаан «үүжези» ында шыгжаттыңан да, хөөредиг эвес. Алдарлыг Тарыс, Боя аржааннары Кунгуртугнун девискээринде турарын чугаалааргала, четчир.

Тус черниң чурттакчылары салгал дамчаан тыва езу-чаңчылдарны сагып чорууру — өгбелерниң чагынгга улуг хүндүткелдин бадыткалы. Бөдүүн, биче сеткилдиг бо черниң үндезин чурттакчылары долгандыр турар бойдууска кончуг хумагалыг – камнап-даа, камгалап-даа билер улус чорду. Ажыл-албаным аайы-биле, амы-хууда-даа чорааш, ону эскерип чордум. Ону херек кырында чаңгыс чижектен көрүп болур. Бо чылын Эрзин, Тес-Хем кожууннарның девискээри чайны өттүр өрттенип келди, ол кожууннарның девискээринден чаңгыс сын ажылдыр чыдар Тере-Хөл кожууннун девискээринге чаңгыс-даа өрт болбаан болгай. Бо чүңү бадыткап турары дээрге, тус черниң чурттакчы чонунун бойдууска хамаарылгазы оон-на илден көстүп келир.

Төрээн чериниң бойдус чурумалы, арыг агаары үндезин чурттакчыларга улуг салдарлыг болур дээрзи билдингир болгай. Бойдууска чүрээнден бердинген кижиге күш-ажылдын хоочуну Дерме Чигээевич Доржуну хамаарыштырып болур. Ооң өскен-төрээн чурту Кунгуртугнун Балыктыг хем. Бичизинден тура арыг агаарлыг, аң-меңниң, балык-байлаңныг, кайгамчык каас-чараш бойдууска бүргеттинген Кунгуртугга өскен болгаш, долгандыр турар бойдууска сеткилинден бердинген кижилерниң бирээзи. Ол 1948 чылда Тере-Хөл кожууннун Чыргалаңды эге школазынга өөренип киргеш, 1958 чылда Кызылдын № 2 ортумаак школазын дооскан. Ол-ла чылын Красноярскиниң арга-арыг ажил-агыйының техниктиг институтунга (сөөлүндө Сибирь-

луг, кызымак болгаш багай эвес өөренип, башкыларынга мактадып чораан. Ооң баштайгы башкыларының бирээзи Тываның Улустун чогаалчызы К.-Э.К. Кудажы. Ол менээ бир мындыг солун таварылганы чугаалады:

—1953 чылдын март ай турган боор, бир эртен башкывыс Кызыл-Эник Кыргызович дыка муңгаргай чедип келгеш: «Дыкала аас-кежик чок улус-тур бис, Сталин башкы мөчээ» деп чугаалаптарга, дыка-ла муңгаргай, ыглажып турган бис. Ынчан Кунгуртугга чүгө Тывадан эвес, Россияның девискээрлеринден келген башкылар ажылдап турганын чугаалап орду. Ылаңгыя Ленинградтың театр институтунга өөренип турган Николаев дээр башкы турган, ол гармошкага, дошпулуурга багай эвес ойнаар. Ынчан эң тергиин хөгжүм херекселдери ол турган. Баянны көөр хамаанчок, сураа безин дыңналбас турган. Башкызының гармошказын ойнаар дээш, ооң ыяжын чарып, суун узуп берип турганын чугаалаарга, дыка солун.

Дерме Чигээевич — профессионал баянист. Ол кандыг-даа хөгжүм школазын дооспаан. Салым-чаяан кижини чая база бээр джир болгай, шак ыңдыг орукту ол бодунун талантызы-биле эртип келген. Кажан ол Красноярскиниң технологтуг институтунга өөренип турда, институттун 33 кижиден тургустунган баянистер ансамбли турда, оларның аразында Д.Ч. Доржу ойнап турган. Хоорайның уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, үш чөл улаштыр бирги черни ап келгеш, шаңнадып мактаган. Эрзинге, Тес-Хемге-даа ажылдап чорааш, уран чүүл көрүлдезинге доктаамал киржип, орус, моол ырларны дыка эки күүседир чораан. Дерме Чигээевич алыс боду Балыктыг чуртуг, моол дылга арыг чугаалаар.

—Школаның үстүкү класстарына өөренип турувуста, эш-өөрүм боттарына тааржыр мергежилдерни шилип ап эгелей бергенер. Мен база боданыр ужура таварыштым. Ол үеде тускай эртемниг тыва кадрлар

оруун эрткен кижилер деп чугаалап болур. Оларның адалары колдуунда дайынга өлүрткен, хай-халаптыг дайынның ажыг-шүжүүн, амыдыралдың аар-чиигин көрүп каапкан болгаш бергелерге торулбас, турсоруктуг кижилер турган. Бот-боттарывыска дузалажып, барын-чогуун айтыржып, эптиг-найыралдыг эдержип чордувус. Ылаңгыя эштеримниң аразындан чаңгыс бөлүккө кады өөренип чорааным, чаңгыс ансамблеге кады баяннап чораан эжим Геннадий Шипицын, жакс Георгий Балахчин, украин Людмила Данченко, бурят Вера Спиридонова, орус Владимир Горбатенко — эң-не хүндүлээр эштерим турган. Оларның-биле ам бо хүннерге чедир эдержип чор мен — деп, Дерме Чигээевич чугаалап орду.

Алыс боду төрүмелден томаанныг, кижизиг мезү-шынарлыг болгаш эш-өөрүнүн хүндүткелдин чаалап алганы таварылга эвес. Беш чыл иштинде чаңгыс бөлүккө кады өөренип, чаңгыс комнатага кады чурттап келген эжи Владимир Горбатенко-биле, ооң өг-бүлезин-биле кады эдержип, чурттап чорууру эптиг-найыралдыг, эш-өөрүзүк чоруктун бадыткалы болбайн канчаар. Кажан институтту доозуп тургаш, ол бөлүктүн студентилери 2000 чылда Красноярск хоорайга ужуражыр болуп дугурушканнар. 37 чыл эрткенде, Красноярск хоорайга ужуражып чедир бээрге, чээрби ажыг кижиниң аразындан 12 кижиге ужуражышкына киржип келген. Амыдырал, амыдырал-ла болгай, 37 чыл кижилерни канчаар-даа шылгап келир. Чаа чүс чылдың бүдүүзүндө олар ужуражып, дооскан институтунга чедип, эрткен студент чалыы чылдарын сактып чугаалажып, амыдыралдың база бир чүс чылынче киргенин демдегеп эрттиргенер. Кижилер — чылдар — амыдырал. Бо үш сөс бүдүн өртемчейини арны болуп чоруур. Ооң оруктары кадыр-берт, хая-даштыг-даа бооп болур. Борта шын үнеленди берип чораан кижилер амыдыралдың чаа арнын ажыдып чоруур. Ындыг кижилерниң бирээзинге Дерме Чигээевич дорт-ла хамааржыр.

Кажан ол институтту дооскаш, чедип кээрге, республиканың арга-арыг ажил-агый эргелелиниң начальнигинге Т.Воронков ажылдап турган. Ол үеде республиканың арга-арыг ажил-агыйларынга дээди эртемниг хамаанчок, ортумаак эртемниг тыва кадрлар ховар турган. Кижиге бодаарга, бир дугаар доозуп келген дээди эртемниг тыва специалисти үнелеп, элээн улуг эрге-дужалды берип болгу дег. Ол үеде тыва кадрларга партия обкомунун хамаарылгазы шоолуг эвес турганы оон-на билдинип кээр. Институт дооскан Дерме Чигээевичини Тес-Хем арга-арыг ажил-агыйының Эрзин лесничествозунга ажылдаары-биле чоруткан. Алызындан сет-

кили биче кижиге болгаш, ол ажылынга өкпелевезен-даа. Эрзин лесничествозунга 8 чыл, Тес-Хем арга-арыг ажил-агыйының кол инженеринге 5 чыл, ооң соонда директорунга 12 чыл ажылдаан. Сөөлүндө ооң ажил-агыйжы арга-дуржулгазын өөренип көргөш, кожуун чагырганының оралакчы даргазынга ажылдаары-биле шилчиткен. Оон хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Тес-Хемниң арга-арыг ажил-агыйын удуртуп тургаш, ол бодун билдилгиг удуртукчу деп бадыткаан. Ол үеде районнун арга-арыг ажил-агый коллективи бүдүрүлгө көргүзүлгери-биле мурнакчы, интернационалчы коллектив турган. Ажыл-агыйның структуразы-биле нарын бүдүрүлгө, Эрзинде, Шуурмакта лесничестволары-биле катай оларның харыылаар девискээрлеринге Каа-Хем, Таңды кожууннарның чамдык черлери база кирип турган. Дерме Чигээевич Тес-Хем арга-арыг ажил-агыйын удуртуп тургаш, бүдүрүлгениң планниг ажылдарынче улуг кичээнгейни салырындан аңгыда, ажылчыннарның социал амыдыралын экижидеринче доктаамал сагыш салып турган. Бүдүрүлгеге кончуг шыырак дузалал ажыл-агыйы база турган. Сүткүр ук-сааның инектерин тудуп, ажылчыннарны сүт-биле хандырып, 300 ажыг ангор өшкүлери азырап, картошка, ногаа тарыыр шөлдерни тускайлаан. Кижилер-биле ажылдап чоруур кижиге ажыл негээринден аңгыда, ажылчыннарның амыдыралын онзалап көөрү чугула деп ооң чугаалап ораны чөптүг.

О-Шынааның Кош-Терекке чыжыргананың плантациязын ол тарып тургускан. Дүжүткүр чылдарда чыжыргананы 12 тонна чедир курунеге дужаап-даа турган. Тоорук, кат-чимис, эм оъттар чыыр талазы-биле планниг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келген. Ол ажылдап келген чылдарында чаксы, күсү үеде чаш өзүмнер тарылгазынче улуг кичээнгейни салыр турган. Шуурмактын Куранда, Самагалдайның Бөрүлүгдө тарымал ыяштар эки өзүп, үнүп турар.

Арга-арыг ажил-агыйына директорлап ажылдап чорааш, дыка хөй кадрларны арга-арыг ажил-дакчылары кылдыр өөредип, кижизидип өстүргөн. Оларның борта ат-сывын доозазын бижиири болдунмас. Ажил-агыйны удуртуп тургаш, ажылчыннарның экономиктиг өөредилгезинче улуг кичээнгейни салган. Бир эвес ажылчыннарны экономиктиг билиглерге өөретпес болза, күш-ажылдың бүдүрүчүлүү, корум-чурум айтырын шийтирилээр бергедей бээр дээрзин билип чораан. Районга экономиктиг өөредилгениң эң шыырак пропагандизи болуп, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан. Ол үеде республиканың дээди шаңналы ол турган.

Дерме Чигээевич — төлептиг ада. Өөнүн ишти Наташа Балгановна-биле үш оолду кижизидип өстүргөн. Улуг оглу Роллан Кызылдың башкы институтун дооскан, Кызылда ажылдап, чурттап чоруур. Ийи дугаар оглу Роберт адазының соон истеп, Свердловскиниң арга-арыгның техниктиг институтун доозуп, инженер-механиктиң дээди эртемниң чедип алган. Амгы үеде сайгарлыкчы. Хеймер оглу Дмитрий Красноярскиниң садыг-экономика институтунун 4-кү курузунда өөренип турар. Алыс боду ажылчын кижиге болгаш, оолдарын бичизинден тура күш-ажылга өөредип дадыктырган. Күш-ажыл кижини кижизидер. Оолдары адазы ышкаш, төлептиг кижилер болган.

Ол бодунун чурттап эрткен амыдыралын кысказы-биле чугаалап оргаш, хомудалын чажырбайн чугаалады. Тес-Хем кожуун чагыргазы «Эрткен чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп кожууннун «Алдын номун» тургускан улус болду. Ол номче Дерме Чигээевичиниң ады кирбээни кайгамчык. Тывада бир дугаар арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле дээди эртемниг тыва специалист, кожууннун хамаанчок республиканың «Алдын номунче» кирер ужурлуг кижидир ийин. Ийи талазында, Дерме Чигээевичиниң багай эвес ажылдап чораанын Эрзин, Тес-Хемниң чону билер.

Ол-ла байырлалга киржип чораан Виктор Дандарның менээ мынчаар чугаалап органы сагыжымга кирип орду: «Чээрби хире чылдар иштинде партия райкомунун 1-ги, 2-ги секретарынага ажылдап чораан С.С. Кууларын, хөй чылдарда кожуун даргалап чораан У.И. Успуннун ады кирбейн барганы хомуданчыг чорду» деп, Серенмаа Сайын-ооловна СЭКП райкомунун 1-ги секретарына, Иргит Успунунович кожуун даргалап турар үеде районнун социал-экономиктиг хөгжүлдөзү бедик деңгелге турган. Ону чаңгыс мындыг чижектен көрүп болур. Оларның ажылдап турган үезинде Тес-Хем кожуун Бүгү-эвилелдин социал-тиг чарыжына киришкеш, тилекчи болуп, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тин, ВЛКСМ ТК-ның шилчип чоруур Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Бо Тес-Хем кожууннун төөгүзүнге турбаан болуушкун. Чер-чурт тыртыжар бис дээр ийи-чаңгыс ишти «хирлиг» удуртукчуларның кылып чоруур ажылы-дыр ийин. Эрте-ле «адының бажы хоя берген» Успун ону кайын дыңнаар, ам бо хүнде бистин ара-ыста чурттап чоруур Серенмаа Сайын-ооловнага арай эпчок чорду. Кожуунга ажылдап, чурттап чораан төлептиг кадрларны чон утпас, сактып чугаалажы бээр.

Сергей ХЕРТЕК.

1963 чылда Тывага бир дугаар дээди эртемниг, арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле инженер-технолог болуп доозуп чедип келген. Тыва интеллигенцияда төлептиг черни ээлеп чоруур кижилерниң бирээзи.

ниң технологтуг институту кылдыр адаан) өөренип киргеш, 1963 чылда Тывага бир дугаар дээди эртемниг, арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле инженер-технолог болуп доозуп чедип келген. Тыва интеллигенцияда төлептиг черни ээлеп чоруур кижилерниң бирээзи.

Дайын сөөлүнүн кадыг-дошкун чылдары Дерме Чигээевичиниң чалыы чылдарына салдарлыг болганы чугаажок. Бичизинден тура ажил-иштиң аар-чиигинге өөренип дадыккан, алызындан өөредилгеге сунду-

эвээш турган. Төрээн черим Кунгуртугнун бодап тургаш, алызында барып, ооң-арга-арыын камгалаар сорулга-биле арга-арыг ажилдакчызы болур деп шийтирилеп алдым. Бир дугаар дээди эртемниг арга-арыг ажилдакчызы болур мен деп, бодал менээ ынчан турбаан.

— Институтка өөренип турган чылдарым менээ амыдыралдың школазы болган. Ынчан үе бөдүүн-даа, амыдыралдың деңгели бир аңгы турган. Мээн өөренип турган чылдарымның студентилери амыдыралдың

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 60 чылынга ШҮЛҮКТЕРИН СОНУУРГАП ЧОРААШ...

Ю.Ш.Кюнзегеш дириг чораан болза, 75 бижирил, чүден эгелеп алырыл деп айын харлаар турган. Мен ооң-биле барык 49 чыл тып чадап шаг болдум. Чуртталгавыска кады чурттаандаа болзумза, ооң дугайында таваржып чораан чамдык болуушкуннарны сактыышкын бижиир дээш, чогум чүну бижиirin оралдажып көрейн.

Ужуражылгаларга кады база барып тургулаан бис. Бир чылын 1 дугаар профтехучилище коллективи Улуг назылыглар хүнү — октябрь 1-де бисти ыяп-ла кады келиривисти дилээн. Башкылар, сургуулдар киришкен ужуражылгага бистерни чылы-биле хүлээп ап, белек-селекти-даа сунган. Талантыгы оолдар, кыстар Юрий Шойдаковичинин сестеринге бижиттинген ырларны уяранчыг кылдыр ырлажып, шүлүктөп тургаш, солун концертти бараалгаткан. Сонуургаан айтырыгларын бистерге салып турган. Аныяктарның сонуургаар айтырыгы: “Канчап таныжып алган силер?” деп айтырыг болур чүве. Мээң харымны, ынаар та канчап чеде берген чүве, сөөлүнде радиога дамчыдып турган болган.

Бо чүүлүмнү база канчап таныжып алганын эгелээр деп бодап алдым. Чадаананың 7 чыл школазынга өөренип тургаш, Кюнзегеш деп кижинин ынакшыл дугайында шүлүктөрин сонуургап номчуп турган мен. Бо-даа 40-50 хар назылыг кижилер деп бодап каан мен. Ооң соонда Кызылдан келген уруглар Кызыл школазының өөреникчизидир дээрге, кайгап турдум. Херек кырында мен ону көргөн турган кижидир мен. Ону сактып албаанымны сөөлүнде кайгаан мен. 6-гы класска өөренип турувуста, школага чогаалчылар келир деп, бир улуг класска долдур олурупкан турган бис. Медээчи, Сувакпит деп улусту сактыр мен, харын-даа Сувакпиттин хава ыт дугайында “чолдак-чолдак кудруктуг” деп турган сестери бажымда артып калган. “Уш дугаар кижилер мен турган мен, шүлүк база номчаан мен, шала көскү оолдарны оваарып көрүп тургаш, мени, багай кижини, эскербейн барганың ол-дур” деп баштактаныр кижилер.

Пюрюна Белеккеей угбамның ачазы Тевек-Кежеге деп кырган ачам чораан. Ону улус “Тоолдаар” азы “Орустаар” деп-даа шолалаар чүве. Кижилер ханмас солун төөгүлөрнү чугаалаар кижилер. Тоолдаарда каш хонук улунан ооң тоолдарын бижидип алган бис дээр. Ындыг улусту ынчан база көөр кижилер мен. Орта база көргеним чадавас. Олар оон чоруткаш, Хөндергейге Бора-Хөөнүн өөнге барып, ооң тоолдарын база бижээп болган.

1948 чылда Кызылдың 2 дугаар школазынга 8-ки класска өөрени бергенимде, класска кичээлге белеткенип олурумда, бир оол кирип келгеш: “Кюнзегеш даштын коридорда тур” — диди. Үнүп келгеш, турган кижинин чаны-биле эрткеш, чада бажынга чедир кылаштааш, ында ханада азып каан чурок көрүп турар кижилер бооп тургаш, дедир база эртим. Куу тоннуг кижилер боду база куу ышкыш сагындыржык. Ооң соонда школага бо-ла келир, эрткен чылын чаа-ла өөренип турган кижинин школада танышкөрүш эш-өөрү хей турганы чугаажок. Хоорайда баар чери чок турганы-ла ол боор, дыштанылжа кезээлерин бистиң-биле кады эрттирер. Чоорту та-

ныжа берген бис. Хөлчөк топтуг-томаанныг, шоолуг чүве-даа ыгыттавас. Чогум чугаалажып-ла турар бис. Ынчан уруглар ону Күнзек деп адаар болган. Мен ону “Күнзек акым” деп-ле, шынап-ла, бодум төрөл акым дег ынак апарган мен. Ооң соонда дөрт чыл иштинде алышкылар болуп, Абаканче өөренип чоруй барганда, ында-хаая чагааларны ап, чедип кээрге, ужуражып турдус. Абаканчың башкы институт дун дооскаш, Тываның ном үндүрер черинге ажылдай берген. Мен “Шын” солунга корректорлай берген мен. Биеэги чаныыс-биле кады кинолап, ында-хаая парк барып чоруп тургаш, найралыыс ескээр шилчий берген болган. 1952 чылдың февральда кады чурттай берген бис. Куду-даа эрттирбээн бис. Ол шаг-да бистиң үе-черегевис куду-даа кылып турбас, чурттаар чер тып алгаш, кады чурттай бээр, эди-севи-даа чок, кедип чораан хеви, бар-чок борбак-сарбаа, ол-ла болур. Чамдык улус ийи чемоданныг бис дидир. Юра харын чемоданныг болган, а мен Кызыл-Чингин кырган-ачам чазап бергени ыяш хааржактыг мен. Ол шаг-да чемоданны кайыын тывар боор. Ада-ие дөргүл-төрөл-биле келирге удур таныжып алыр. Ыдырмын-на кедергей турган. Эң ылаңгыя эш-өөрүсү: “Күнзек акый бажында бар бе?” деп келирге, пат-ла турар мен. Катяның (Танова) “ыяпта даан” деп турганын ултас мен.

Юрий Шойдакович 70 харлап турда, Парлалга комитетинин ынчангы даргазы М.С. Байыр-оол баштадыр солуннар редакторлары ат салган байыр чедиришкенинге

*Тоолда дег онза чараш,
Току черниң оглу-дур сен.
Чыткан хой-даа тургуспас сен,
Чымчак базыл кылаштаар сен.
Чангыс дашка “чүвени”-даа
Чааскаан ишпес чордун ийин.
Эжиң-өөрүн дилээр болза,
Ээгини-даа кезип бээр сен*

— дээни одуругларны номчааш, ол кижинин аажы-чаңын кандыг кончуг тода көргүскен улус боор деп кайгадым. Чүү дээр боор, кедергей-ле биче сеткилдиг, дузааргак, оожум, томаанныг кижилер чорду ийин. Ол өг-бүлеге-даа, ажылдаан коллективинге-даа үнүн бедидип, хорадап кончутунмас, уругларын-даа кончуп турганын кижилер дыйнап көрбээн чүве-дир. Харамнаны деп чүве мырыңай билбес, кым-даа акша-көпөөк айтырар болза, дораан бээр. “Абаканга өөренип турда, ынчан-на чогаалдарын парладып турган болгаш, Кызылдан Кюнзегешке акша келирге-ле, амьраар бис, чээп алгаш, төлөп-даа бербээн мен, ол айтырбас-даа” деп, кады өөренип турган эжи чугаалаар чүве. Шаанда чогаалчылар, кол редакторлар хуралдары дээш Москваже бо-ла чоруур турган. Үндүрүп берген акшадан аңгыда, эвээш эвести бухгалтериядан ап алыр. Чүге ынча акша берил турар силер деп оларны чемелээримге: “Ол, бир талазында, дарга-выс-тыр, ийи талазында, төлөп бериптер кижилер” дээрлер. Гонорар ажылдап төлөп турганы ол. “Совет Эвилелиниң булуң бүрү-

зүнден келир эш-өөрүм хей, кижилер чоруур эвес” — дээр. Көдээже 1-2 хонук-даа чоруур болза, куруг чорбас, дөргүл-төрөл, эш-өөрүнге ужуражы бээр дээр кижилер. Ооң карманы каян-даа куруг чорбас чораан. Ном, солуну эндере-ле садар, чагыдар.

Улустан халас чүве алыскавас, хей акша-төгөрик-даа сүрбес, партия кезигүнү улустун ажылдап алганы 5-даа акшазын бүрүткөп каар, оон дадывыр тыртар үе турган. Ынчангаш “Улус кижини хоптак, чазый дей бээр” дээр кижилер. Хүндүлүг аттарын ап, конга ат-сураа билдингир чораан-даа болза, бодун өрү

ганнар. Үжелээ артып калгаш, ээлчежи шөлээлеп, аарый бээрге, чанынга элчип-селчип дун-хүн чок ажаап кээр турган бис. Чингизивисти азыраарынга бистиң сагыш човангыр директоруvas Василий Борахөөвич Монгуш кончуг улуг ачы-дузанын көргүскенин сактып чоруур мен. Чамдыкта мени ажылымны бажыңга кылып кылдыр таарыштырып, оглуvas аарый бээрге, эмчиледир машинаны берип, хей-ле дузаны көргүскен. Чолаачы Капкай Кара-оол чүве. Оглум шору кылаштап чоруур апаргаш, кудумчуга дөмей машина көргенде: “Кай-оол, Кай-оол” дээш, соондан ужатура маңагылаар апарган. Василий Борахөөвичиниң адын-даа билбес, 4-5 хар чеде бергеш, “Дедушкамың кижизи” деп адап алган.

Юрий Шойдаковичиниң назынын хей кезинин ажылдап эрттирген чери — Тываның ном үндүрер чери, оон коллективи ону кончуг хүндүлээр чораан. Кандыг-даа чүве айтырарга, ол тайылбырлап бээр. Ооң билбес чүвези черле чок боорга “кылаштап чоруур энциклопедия” дидир турганнар. Орай кезээ-даа улус

телефон дамчыштыр бир-ле чүвени айтырган, тайылбырлаткан турар, танывазы-даа кижилер болурла. Дыка-ла хей ажылдап чорду ийин. Кол редактор болгаш, хүндүлээр чогаалдарны, номнарны сайгарар, келген авторлар-биле чугаалажыр дээш, кандыг ажыл чок дээр. Номун үндүрер дээн улус, эң ылаңгыя аныяк чогаалчылар, баштай аңаа көргүзүп, номчуп, сайгарып бээрин дилээр, ол кажан-даа

көрдүм, көскүленевес, шинде-ле ыыт-шимээн чок ажыл-хожулун кылып чоруур. “Солунга чүве бижээн улус хүндүлүг аттарын доозазын чыскаап бижип каар чүве-дир, ону кижилер боду бижиир бе, азы солун улусту бижиир чүве бе?” деп айтырарымга, “боду бижиир” дээр. “Сен чүге биживес сен?” дээримге: “Ол чокка-ла Кюнзегеш мен” дээр кижилер. “Ынчап чораан мен”, мынчап чораан мен” деп бодун өрү көрүп мактаным,

Ооң чуртталгазының иштинде чүдүг-сүзүү, сүлдези болган ийи чери — бирээзи ном үндүрер чери, өскези өскөн-төрээн каас бойдуштуг Токузу. Ол дег ындыг чуртун сактыр, чаныган кижилер ховар-ла боор деп бодаар мен.

өскелерни куду көрүп бактап, солуннарга хей чүве-даа бижип чорбаан. Кажан чогаалга хамаарышкан юбилейлер болу бээрге, редакция, радио ажылдакчылары боттары оон бижип, чугаалап бээрин дилээр, телевидение улугу чалаар чораан. Оон дилеп тургаш, материал бижидип, чугааладып ап чораай улус ам-даа ажылдап чорлар.

Ол уруг-дарыыңга, эң ылаңгыя уйнуктарыңга, дыка-ла ынак чораан. 49 харлыында кырган-ача апарган. Ортун урууvas огу Чингизивис төрүттүнгени биске өртеп чок шаңнал, байырлал болбушаан, ону азыраар улуг харысалга онаашкан. Ада-иези студентилер турган болгаш, бир хар эки четпейн чорда, биске каапкаш, өөренип чоруй бар-

ойталавас, ап алгаш, бажыңга номчуур. Ынчангаш чогаал бижиир чайы эвээш артар. Чангыс черге олурарга тема база чегей дээр кижилер. Чогаалын дүңелерде бижиир. Ооң кадында номнар номчууру хей. Ынчангаш-ла боор, өг-бүле шупту номчуттунар бис. Ол чүгле кылаштап чорааш, удуп чыда номчуvas, ынчангаш-ла адак соонда караа шуут баксырааны ол деп бодаар мен.

Ооң чуртталгазының иштинде чүдүг-сүзүү, сүлдези болган ийи чери — бирээзи ном үндүрер чери, өскези өскөн-төрээн каас бойдуштуг Токузу. Ол дег ындыг чуртун сактыр, чаныган кижилер ховар-ла боор деп бодаар мен. 1958 чылда чангыс катап “Уш-Белдир” курортунга дыштанган. Ооң соонда курорт деп чүве барып көрбээн. Ном үндүрер

черниң профком улугу кайнара-даа болза, халас путевканы тып берээли, чоруп көрүңер деп дилеп-даа чадап каан. “Кадык кижилер мен” дээр. Шынап-ла, кады эки, эмчилеп деп чүве билбес чорду. “Чангыс аарымза, өлүр мен” дээр кижилер. Колдуунда ындыг болду. Бир ай шөлээзин сентябрьда алгаш, Тожуунче чоруптар, аңаа барып дөргүл-төрөлдериин аразыңга олар-биле чугаалажып, хөөрежи, балыкчылар эдерип, хөлдөрүн кезип, катчылар-биле арга-арыын, төрээн черин кезип алырга, кандыг-даа курорт керекчок.

Аңаа баргаш, бир-ле улуг ажылды бүдүрүп алган келир кижилер. Чогаал бижиир, очулга ажылы кылыр. Ону район даргалары-даа эскербес хире чүве. Бир эртен агаарлап чорда, кирзовый сапыктыг, фуфайкалыг кижилер ужуражып келгеш, мендилежи, кажан келгенин айтырган. Ыыт чок турар эвес, чугааны уламчылаары-биле: “Бо черниң баш таарар чери ажылдавас чүве-дир, баш таартып, сал чүлүдүп алыр чүвени” дидим дээр. Даартазында бир бичи уруг келгеш: “Салыңар чүлүдүп алыңар, дарга” дээн. “Ужурашкан кижилер кожуун даргазы Хирлиг-оол деп дарга болган, баш таарар чери билбейн хоптаныпкан болган мен” дээш чаза-ла каттырар кижилер. Тожу чораанда сыын үндүрүп алган келир турган.

Сактыышкыннар хей, солун арны эвээш болгай. Ол чырык өртемчеден чарлып чоруткандан бээр ноябрь 7-де ийи чыл болган. Чоокта чаа-ла 2002 чылда өг-бүлевиске хей-ле байырлалдар — мээң 70, ооң 75, хеймер урууvasун 45, күдээвистиң 50 харлары, Чингизивистиң эмчи институту доозары болурун чугаалажып, ол чылдың чедип келирин баш удур күзөп, манап турдус. Ол аңаа четпейн барды. Ам канчаар, байырлалдары-даа эрткиледи. Оглуvas уруунун кудазы база болду. Оглуvas ийи урууvas эки кижилер-биле өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг аас-кежиктиг чурттап чорлар. Оларның ажы-төлү — уйнуктарымыс 7 кижилер, 3-ү дээди эртемниг, артканнары өөренип турар. Ийи кижилер өг-бүлелиг, Чингизивистиң улуг огу бирги класска, бичизини 10 айлыг.

Кымга-даа багай чүве кылып чорбаан, улус сеткили хомудатпаан, кижилерге чүгле ачы-дузанын чедирип чораан, сүт дег ак сеткилдиг ачазының, кырган-ачазының буяны ажы-төлүңге чедип, оларның чуртталгазы чагай бооп чорууру ол деп бодап чоруур мен. Бурган бүгү чүвени көрүп турар деп чүве кончуг шын, өршээ хайыракан. моон-даа соңгаар ындыг-ла болзунам деп чалбарып апар.

Кады чурттап чорааш, чанында эжин өлүп каар деп кым-даа бодавас, кезээде-ле кады чоруур ышкыш болур. Кайы-бирээзи мурнап чоруй баар үе черле келир чүве-дир. Кады чурттаан чангыс хүнүң-даа, чангыс шагың-даа өртеп чок үнелин ол кижилер дедир ээл келбес черже чоруй баарга, билип каар-дыр. Дириг чорда билген болза...

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.

Чораан болза...

ХАРАМ ЧОККА ӨРГҮП ЧОРДУҢ...

Каадыр-оол Сагды-биле театр уран чүүлүңгө сес чыл кады өөренип келдим. Ол мээң эң чоок эжим чорду. Ыраккы 1960-63 чылдарда чүве. Баштай Кызылга чаа ажыттыңан үш чыл хуусаалыг театр студиязының эргинин артадывыс. Ооң соонда Ленинградтың күрүнениң театр, хөгжүм болгаш кинематография институтун доостувус.

Эжим, сакты-дыр сен бе, чүнү-даа мурнай артисти орууну орус тоолчу Аскаковтуң «Кып-кызыл чечекчигеш» деп ши-тоолунда коргунчуг Маңгысче хуула берген чараш тажы оолдун омур-хевиринден эгеледин. Кызылдың театр студиязының диплом ажылыңга улуг орус драматург А.Н.Островскийниң «Бальзаминовтун кадай-ланышкыны» деп шиизин шилип алдывыс. Ол шииде Чебаковтуң классика болган омур-хевирин онзагай көргүстүң. Бо шиилерни тургузарыңга ол үеде чогадыкчы үлүг-хуузуң кириштирип турган Виктор Көк-оолду, Иван Забродинни, Олег Намдарааны болгаш Марьям Рамазанованы уттур эргевис чок.

Езулуг артисчи арга-мергежилди Ленинградка шингээдиң алдын. Уран чүүлдүң улуг хоорайыңдан ойнап келгениң К.Симонувтуң «Бистиң хоорайывыстың оглунда» профессор Аркадий Бурминни, Л.Гаврилованың «Аңчы-Кара биле Аңгыр-Чечээнде» яды оол Аңчы-Караны база Ж.Мольерниң «Тартюфта» угаанбилдилиң Клеантыны ол үеде бүгү Тыва билер турду. С.Токаның «Дөңгүр-оглунда» сээң Сандагыңны канчал чөрле кижжи уттур боор. Черле ынчаш ук шииде мегеленип чашпаалавышаан, чаа төреге удур бар-ла шаа-биле хоралакчы чоруктарны үүлгедип турар феодал Сандактың омур-хевирин күүсеткениң ылап-ла бүүрүнчиг, артык-дудуу болгу дег чүве чок! Көрүкчүлериң чайгаар частып үнүп келгилээр килеңи бо бүгүңү бадыткап турар. Сандактың омур-хевириниң шынзын, мастер артист Сагдының күштүүн! Чалың чылдарың ынчаар-ла билдиртпейн, каранайнып эртип турду... Доктаамал артистээрин эвээжедип, чоорту режиссураже хандык-

шып кириптин.

Чеден чылдар үези чүве. Чир-ле дугаарыңда делегейге ат-сураа билдингир чогаалчы Назым Хикметтиң «Ынакшыл дугайында тоолун» режиссерлап тургустуң. Ол шииде кол маадыр Фархадты бодуң ойнадың.

Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының «Он бир» деп бүгүдеге билдингир шиизиниң баштайгы көргүзүү 1971 чылда Баян-Кол суурга болган. Тыва эки турачыларга тураскааткан ийи кезектиң, алды көргүзүлгү шиини хөгжүмши театрының артистери ойнап күүсеткен. «Он бир» — режиссер Каадыр-оол Сагдының ийги ажылы. Баштайгы көргүзүп Баян-Колга болганы база таварылга эвес. Ынчан ук суурга шииде ады кирген эки турачылар база чурттап турган. Көрүкчүлөр Культура бажының долдур олурупкан. Ши мурнунда Тываның дээр дээн оолдар, кыстарының фронтуга канчаар тулчуп чораанының дугайында Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчизи, эки турачы Алексей Адыгбай чүве чугаалаан.

Ши-даа эгелээн. Көжеге ажыттынары билек, тулчушкун шөлүнүң панорамазы көстүп, тыва эки турачы шериглерин онгузунче дайзыннарның камгалалыңдан октар чаашкын ышкаш бүлгүрлүп, янзы-бүрү калибрил үгер-бооларның, минометтарның снарядтары баш кыры-биле сыыладыр сыгырып эрткеш, ында-мында частып турду. Ол тулчушкуннарның бир херечиниң сактышкынында «Дайзынның октары мээң хевимни мырынай дыдык-таарлап каапкан» дээни сагышка дораан кирип келир. Бо-ла бүгү болушкуннарның сценага ол-ла хевээр көстүп кээри дээр-ле, режиссер К.Сагдының чогадыкчы арга-мергежилдиниң күштүү ол-

дур. Режиссер бо шиинин стилинге серемчиледиг, бодалдыг ажылды чорудуп, ону чогадыкчы боттандырган. Баян-Колга болган баштайгы көргүзүг соонда, ук шииниң сайгарылгазы база эгелээн. Аңаа дайынның хоочуннары, өг-бүле эки турачылар — Павел биле Роза Биче-кыстар киришкен. Шииде херээжен кол маадыр Бичелмаа — Роза Биче-кыс ол-ла болгай.

Ырак черге чорумза-даа,

Сактышкын-монолог

Ырым чидип бууксумза-даа, Кара баарым саргыдып кээр Кады чоруур сүзүктерим — Оруум болган, тыным болган Орус чуртсуг Тыва черим. Тыным болган, оруум болган Тыва чуртсуг орус черим.

Бо одуругларны Бичелмаа сеткилин ханызыңдан ырлаптарга, көрүкчүлериң-даа, артистериң-даа карактарыңга карак чаштары бүлдеңейни келир чораан. Адак соонда эки турачы Бичен угбай мынча диди: — «Он бир» деп шииниң сценага көстүп келгени фронтучу кижиге дыкала өөрүнчүг-дүр. Шиини белеткеп тургузарыңга режиссер К.Сагды улуг ажылды кылганы илден-дир. Бир эвес мээң дайынчы өөрүм маңаа турган болза, база-ла мен дег, өөрүшкүңүң сестерин сөглээр ийик. Тываның эки турачылары дээрге «Он бирниң» маадырлары дег, шак-ла ыңдыг оолдар, кыстар-ла болгай».

Режиссер Каадыр-оол Сагдыга эки турачы Бичен угбайның ол сестери бедик

шаңнал-мактал-биле демей үнелиг деп бодаар мен.

«Классикадан өөренип, аңаа мергежири» — деп, театр уран чүүлүңүң кайгамчык өгбөзи К.Станиславскийниң чугаалаанын талантылыг режиссер бодунга дүрүм кылып, аңаа шынчызын тургускан шиилери-биле бадыткап келген.

«Танцы башкызы» деп комедия — улуг испан драматург Лопе де Веганың бистиң үеге чедир арткан шиилериниң бирээзи. Ооң шиилери амыдыралга ынакшылдың чырык чогаалдары бооп турар. Лопе де Веганың каттырынчыг бөлүк шиилериниң кол утказы — ынакшышкан кижилерниң аас-кежиктиг өг-бүле болур дээш демисели.

Чеден чылдарың ортан үезинде Лопе де Веганың «Танцы башкызы» деп комедиязын бистиң театрың сценазыңга тургусканы тыва театрың ажыл, амыдыралыңга чедишкениң чаа базым болган. Чогаалчы Алдын-оол Даржааның ук шиини очулдурганы — тыва дылдың байлаан, артистериң урамгерген оюну — театр артистериң чогадыкчы өзүлдезин,

уран талантылың бадыткаан. Сурагылыг классиканы

чонууска уран-чечен, долу уткалы-биле бараалгатканы чүнү-даа мурнай режиссер К.Сагдының ачы-хавыязы болбайн аан. Эң ылангыя шииниң сценграфиязын режиссер чуркчу-биле (С.Лиховид) хөлчок чийк, тывыңгыр шиитпирлээр.

Ынакшыл... Ооң күжү, арыгшынчызы «Танцы башкызы» деп шииде көргүстүңен. Изиг ханыг испаннарның аажы-чаңы, улуг драматургтуң чаяап үндүргени ынакшылдың от дег одуруглары артистериң хөрөк-чүрөөн улам көзөп, сагыш-сеткилди эгээртинмес кылдыр байдып турган. Чалың шаамда ойнап чорааның (К.Сагдының тургусканы «Танцы башкызы») делегей классиказы болур кайгамчык шиизин ол үениң көрүкчүлери ам-даа утпаан.

Амгы хүннер. Чөөн Белоруссия. Бүгү талазы-биле кагдырган суурнуң амгы кудумчузу. Даң чаа-ла адып орап. Куу эртен. Үнер хүн ам-даа удувушаан. Кайы-бир черде, ыракта

хек үнү кандыг-бир кижиниң назы-харын-даа санаан дег. Бодунуң бажыңың азындан кончуг оожум хууң туткан Мультик көстүп келир. Бо үнүп келген кижжи сурагылыг белорус драматург Алексей Дударевтиң «Кежээ» деп шиизиниң кол маадыры, сезен харлыг Василь-дир. Шииде ооң шала адын Мультик дээр. Бо шиини тыва дылче очулдурган болгаш тургускан режиссеру Каадыр-оол Сагды. «Кежээ» — талантылыг режиссернуң мээң-биле сөөлгү ажылы. Ынчан ооң кырынче езулуг кежээниң «кара булуду» диргелип олурганың кым билген боор! Алексей Дударев бодунуң чогаалында амгы үениң амыдыралыңың эң-не чидиг айтырыгыларын көдүрүп турар. Ол шииниң амыдыралчы тыныжы бөгүн безин көрүкчүлөргө чоок болуп, ам-даа сценадан дүшпейн чоруур. Шииде маадырларны иштики сагыш-сеткилин «кас-каннаары» — режиссер К.Сагдының кол дүлгүүрү. Ооң «Кежээзи» тыва театр төөгүзүңгө база бир балаттынмас арын бооп артар.

Бөхө сактышкыныңда сээң Бөхө санның ажылдарыңдан каш-ла чижек киридим. Сен ам чораан болзуңа, бо чылын тик алданнаар турдун. Шилгедек дурт-сының, чараш арын-шырайың ши ойнаарыңга, хөгжүм-самга чайгаар-ла чаяап каанзың...

Сени театр уран чүүлүңгө кайы хире шыырак, тускай эртемниг мастерлер кижизитчик?! Алган мергежилдиңиң арат чонга, аныяк салгалга харам чокка өргүп чордун. Аныяк салгалдын ши артистериң Санкт-Петербург хоорайдан бодун баштап эккелдиң.

Бистиң чарлышкынывыс театрың ажыл-агый корпусуңуң баарыңга болган. Меңээ сөглүү сөөлгү сестериң бо: «Кежээ дөрт шакта театрга чедип кел. Аныяктарың «Жорж Данденин» репетициялаар, белеткедир мен. Көөр сен. Ам туруптум, чанарым ол» — дээш каш каат улуг, ыргак бажыңың шенектелчек кызаа черинден өттүр эрткеш, шалпыкын кылаштаптың. Ынчан сээң чырык Черден чарлып, «өске ораның» соок куспаанче, хая-даа көрүнмейн, кезээ мөңгөде дорт базыпканыңны мен кайы билер ийик мен...

Солун-оол ЛЮНДУП, Тываның Улустун артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

АВААНГЫР, КАШПАГАЙЫ-БИЛЕ

Чалың назын-биле спорт чарылбас, олар ылап-ла кады чоруур деп чүвени Кызылдың күрүне университетиниң студентилери бадыткап турар. Эрткен дыштаныр хүннерде найысылал Кызылдың спорт залдарыңга ТР-ниң бирги чери дээш волейбол талазы-биле эр, херээжен улустуң маргылдааларыңга студентилерниң кайы-даа командазы чемпион атка четкен. Тываның чаңгыс дээди өөредилге чериниң төлээлери Бүгү-делегейниң студентилер хүнүн спортчу тиилелгелер-биле уткааны ол. Оларның оолдардан тургустунган ийги командазы

үшкү шаңналдыг черге үнгеш, тиилелгениң өөрүшкүзүн өөрү-биле үлешкен.

Үш хүн үргүлчүлээн спортчу мөөрей хоорайның ийи улуг спорт залдарыңга болуп эрткен. Оолдар Иван Ярылгин аттыг залга, херээжен улус «Ирбиске» ойнаан. Эр улустуң 15, уругларның 14 командалары аңгы-аңгы бөлүктөргө үстүп алгаш, күжүн шенешкенер. Тус-тус бөлүктөрүң тиилекчилери чартык, бүдүн түңнел оюннарга республика чемпиону ат дээш аваангыр, кашпагай демисешкен. Маргылдааның түңнелинде эр улустан ТКУ-нуң бирги командазы кымга-

даа уттурбайн чемпионнаан. Ийги черни Тараа Хомушку баштаан хоочуннардан тургустунган команда ээлээн. Үшкү черде — ТКУ-нуң курлавырда турар ийи дугаар аныяк командазы.

Уруглардан ТКУ студентилери дидим, чараш халдап ойнааш, чемпион атка төлептиг болган. Ийги черде — «Чонар-даш». Ында шупту бай-тайгажылар. Бай-Тайга — чонар-даш чурту. Команданың «Чонар-даш» деп чараш адының тыптып келгени ооң-даа таймызы-биле болганы чадапчок боор.

Үшкү черни ОКУ (Олимпий курлавырының училищези)

эжелээн. Келир үениң аныяк тренер кыстарыңга үшкү шаңналдыг чер идегелдин отчугажын кыпсып, чаа-чаа чедишкыннерже хей-аът киирери чугаажок.

Чаа талантылар бар, чаа аттар тыптып турар. Чижээ, Тес-Хем кожуунуң херээжен командазы дөрткү чери ээлеп, харын-даа шаңналдыг черге үне бер часкан. Борто ол команданы тренерлеп турар хостуг хурешке спорт мастери, кожуунуң спорт комитетиниң даргазы Василий Хурагануң хүн бүрү чорудуп турар кызымак ажылын демдегелеп каары артык эвес.

Эр улустуң командалары база аныяксаан. Маңаа, ылангыя Кызыл кожуунуң чаа командазын адап мактавас аргажок. Судья тайлыбырлакчы ол команданың составын чарлап дыңнадып ора, кожуун командазында ойнап турар

оолдар шуптузу чаңгысклассчылар деп чүвени дыңнатты. Эскелерге улегерлиг өөрүнчүг болушкун. Өөреникчи волейболистер республика мөөрейинге 15 шилиндек командаларың иштинден дөрт дугаар черге дүшкени дээр-ле, эвээш эвес күженишкениң үндүргенин херечилеп турар эки көргүзүг, спортчу улуг чедишкын. Олар бедидир шураарының, шын халдаарының техниказын күштелдирер болза, республикада шыырак ойнакчыларның күштүг удурланкчылары апаары чугаажок.

Оолдар, уругларның түңнел оюннарын чаңгыс спорт залга эрттирген болза, волейболга хандыкшылдыгыларга кончуг-ла таарымчалыг, хөлчок-ла көрүштүг болур ийик.

Чаан-оол АРБАК, Кызыл хоорай.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг, эргим ынак ававыс, кырган-ававыс **Зоя Донгаковна ХОМУШКУ** — 60 хүннерде 55 харлап, чонунун, ажи-төлүнүн аразында амыр-менди чурттап чоруур чоргааралыгыс. Ававыс хөй чылдарда «Малчын» совхозка, «Тоолайтыг» колхозка үрө-түңнелдиг ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Төрүттүнген хүнү-биле ававыска, кырган-ававыска аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны, кадыкшылды, узун назынны, ак орукту алгап-йөрээвишаан, амыдырал-чуртталгазынга ам-даа чедишкннерлиг болурун күзө-дивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, уйнуктары.

ЭЖИВИС Эрес-оол Александровичиге

Чаа Сибирь чуртталганың дүлгүүрү бооп, Чалыы чүрээң сорунзаллап тыртышкан боор. Тывавыстың харылзаазың тударыңга Чедип алган эртемиңниң үжүези-дир.

Көрүшпести көрүштүрер, билишпести билиштирер Кайгамчыктыг харылзааның чажыгтарын, Тывызың тып биле берген эживис ам «Даргазы» деп дүжүлгеге олурар боор. Алыс чуртун Хемчик болгаш ыңдыг чоор бе? Өскөн чериң, ишкен суунуң салдары бе? Өөрлериң бисти чагып, хөгледип-даа, Аравысты мөңгө от дег быжыктырдың.

Ам бо хүнде 60 арттың чечек бүргээн артыңдыва Ажыл-ишчи эживис ам үнүп келген Тайга-таскыл, артыш-шаанаа айдызаан дег Дагып йөрөөн сестеривис эм-не болзун!

«Найрал» колхозтуң кежигүннери.

“АЛАҢ-ТОСТУҢ” ШАҢНАЛЫ

Чечен чогаалга күжүн шенеп чоруур аныяк шүлүкчүлөр аразыңга уран номчулгага “АЛАҢ-ТОСТУҢ” шаңналы» мөөрейни чарлап тур.

Негелделери:

- ◆ Киржикчи бүрүзү бодунуң чогааткан шүлүүн номчуур.
- ◆ Уран номчулгага кириштирер шүлүк ийиден хөй болбас ужурлуг.
- ◆ Чогаалдарның мооң мурнунда парлаттыңганын барымдаалап көрбес.

Мөөрейни эрттирер хүнү: ноябрь 21, 16.00 шак.
Болур чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 3.
Харылзажыр телефон: 1-06-69

ЧАЛАП ТУР БИС

Алдан-Маадыр ортумак школазының 60 чыл юбилейинге тураскааткан **МАРАФОНГА** киржиринче школаның бүгү доозукчуларын, ажилдап чораан башкыларны, өскелерни-даа чаладывыс. Марафон ноябрь 30-де 10 шакта эгелээр.

Оргкомитет.

НЕМЕЙ ТӨЛЭЭР

2002 чылдың декабрь 1-ден эгелээш, тус черниң телефон ачы-дузазы дээш тарифке 15 хууну немей төлээрин «Тыва харылзааинформ» каттышкан бүдүрүлгө дыңнадып тур. Тайылбыр алыр телефону 1-17-01.

2002 чылдың ноябрь 21-де 9 шакта Улусчу чогаадылга бажыңыңга

“Тыва Республикага күш-ажыл рыногу, айтырыглар болгаш перспективалар”

деп темага эртем-практиктиг семинар болурун чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республикада департаментизи дыңнадып тур. Киржикчилерни 9 шактан эгелеп бүртүкээр.

ДОКТААЛДЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының Күрүнең санитар-эпидемиологтуг албанының тургустунганындан бээр 80 чыл оюнга тураскаадып, ноябрь 27-28 хүннеринде республикага эртем-практиктиг конференция эрттирериниң дугайында доктаалды ноябрь 12-де хүлээп алган.

Амгы хүннерде Тыва Республиканың Күрүнең санитар-эпидемиологтуг албанының төвүнде аңаа белеткел ажилдары чоруп турар.

Борис ОНДАР.

Санал

ШАҢНАЛЧЕ КИИРЗЕ...

Чылдың-на эртип турар малчыннар байырлалы — Наадымга тыва хүреш маргылдаазы эң көскү черни ээлеп турар. Ынчангаш тыва мөгелерни улус таныыр, хүндүлээр. Хүрештиң эртип турар шынары мөге салыкчыларындан база дыка хамааржыр дээрзи билдингир. Ынчангаш оларның ажылыңче база кичээңгейни углап көрзе деп саналдыг мен.

Чүге дээрге мөге салыкчызы — харысалгалыг ажилдыг кижичи. Ол мөгезинге сүме бээр, а бир эвес догааш болу берзе, шиткекчилер ооң чугаазындан түнел үндүрер болгай. Мөгелерге сүме бээринден аңгыда, мөге салыкчылары оларның хөй-аңдын көдүрер, психологтуг деткимче бээр. А ол дээрге мөге кижиге хүреш үезинде дыка херек чүүл-дүр.

Ынчангаш мөгези шүүлген азы үжүрлөшкен мөге салыкчыларын база тускай шаңнал-биле шаңнап, хөй чон мурнунга маңнап хүнзээр, бо бир талазында, көскү, өске талазында, эскертинмес ажилды кылып турар кижилерни база шаңналдарже киризе деп бодалдыг мен.

Владимир ДОНГАК.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ававыс Чечек Иргитовна Намыны сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүү-вүстү бистиң-биле үлөшкөн чонувуска, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазыңга, ававыстың чурттап чораан чери — Тоолайтыда улуг-бичии төрелдеривиске, өске-даа черлерден келген төрелдеривиске улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Чер кадастрының палатазы деп күрүнең Тыва Республика талазы-биле федералдыг албан чери Тожу кожуунда филиалдың директору

Андрей Самдынович ДОНГАКТЫҢ

элекке мөчээни-биле оон төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур. Силерниң биле кады кажыдап тур бис.

Байкара Шөжүльбеевна ДОЛЧАҢМАА

2002 чылдың ноябрь 17-де, 87 харлыында, күрүнең хөй-ниити көскү ажилдакчызы Байкара Шөжүльбеевна Долчанмаа мөчөөн.

Б.Ш. Долчанмаа 1916 чылдың март 15-те Бий-Хем кожуунун Баян-Кол сумузунга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1930 чылда Баян-Кол суму Советиниң даргазындан эгелээн. 1932 чылдан 1938 чылга чедир Кызылда нам школазынга, Даг-Алтайда көдээ ажил-агый техникумунга өөренип турган. Ону дооскаш, 1938 чылдан эгелеп, ТАР-ның Дээди судунун аппаратынга, Биче Хуралга ажилдаан. 1940 чылда ТАРН ТК-ның херээженер ортузунга ажил чорудар килдизиниң эргелекчизинге, 1951 чылда СЭКП Тыва обкомунуң херээженер ортузунга ажил чорудар килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткан.

1952 чылда ону СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазынга өөренири-биле чоруткан. Ону дооскаш, партияның Кызыл хооркомунун секретарына, 1962 чылда СЭКП Тыва обкомунун партия комиссиязының даргазынга ажилдаан. 1962 чылда Байкара Шөжүльбеевна Тыва АССР-ниң

Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазынга соңгуткаш, 1977 чылда пенсияже үнеринге чедир ажилдаан.

Б.Ш. Долчанмаа күш-ажылчы ажил-чорудулгазының чылдарында республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдесинге үнелеп четпес улуг үлүүн кириген. Ол херээженер шимчээшкениниң эгезинге турган, Тывага күрүне тургузуун быжыглаарыңга идепкейлиг киришкен.

Б.Ш. Долчанмаа удуртуп бедик албан-дужаалдарга ажилдап чорааш, политиктиг кескү болгаш күрүне ажилдакчызы бооп быжыгып хевирлеттинген. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, РСФСР-ниң Дээди Советиниң 7-9 чыыштарының, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң алдыгы чыыжының депутатынга соңгуттурган.

Чонунуң болгаш күрүнезиниң мурнунга Б.Ш. Долчанмааның ачы-хавыязың Чазактың бедик шаңналдары-биле — «Октябрь Революциязы», «Улустарның Найыралы», «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер болгаш ССРЭ-ниң база ТАР-ның хөй санныг медальдары-биле үнелеп демдеглээн.

Байкара Шөжүльбеевна чырык, төлептиг амыдыралды чурттап эрткен. Партия, күрүне албанының хоочуну болуп, Тыва күрүнең тургустунарының чылдарында, дайының болгаш социалистиг тургузуушкунун аар-берге чылдарында чурттап, ажилдап чораан кижичи болгаш, бодунуң хууда үлегери, амыдыралчы байлак дуржулгазы, кижилерге кызыгаар чок ынакшылы-биле удуртукчуларның хөй-хөй салгалдарыңга амыдыралче орукту айтып берип, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге канчаар-даа аажок улуг салышкынны кириген.

Байкара Шөжүльбеевнаның чырыткылыг омур-хевир бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Ооржак Ш.Д., Мельников А.А., Оюн В.М., Ооржак Д.К.-Х., Никонов С.В., Конгар А.Т., Товарищтай И.Н., Лавриненко В.И., Ооржак Д.Д., Осердцов Е.Л., Вусатыл В.В., Яндак Д.-С.Б., Очур-оол В.С., Ширшин Г.Ч., Анчимаа-Тока Х.А., Норбу Т.Ч., Шойгу К.С., Бойду Н.С., Будук-оол К.Д., Красный С.Х., Шыгырап М.К., Ондар Д.Б., Оскал-оол Д.С., Зайцева А.А., Куулар Ш.П., Куулар Ш.Д., Катков Ю.С., Лавриненко И.Г., Маслов В.Л., Масык-оол К.А., Тинмей Д.Л., Сизых Н.В., Данзын-оол К.Д., Шожат Д.Б., Федоров Н.П.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 1-4 чыыштарының Президиумунуң Даргазы чораан **Байкара Шөжүльбеевна ДОЛЧАҢМААНЫҢ** мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тываның алдарлыг кызының дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы **Байкара Шөжүльбеевна ДОЛЧАҢМААНЫҢ** мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Кайгамчыктыг кижичи, тыва улустуң шынчы кызы, Тываның күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бирги-дөрткү чыыштарының Президиумунуң Даргазы Байкара Шөжүльбеевна Долчанмааның дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдиз — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдиз — 1-03-88, чагаа килдиз — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6611. Чагыг 130.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүкеттинген.

Бүртүкеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.